

Ταξίδια, πλοία και περιηγητές

Λουκία Δρούλια

Ομ. Διευθύντρια Ερευνών ΚΝΕ/ΕΙΕ

Περίπλους, αποδημία-εκδημία, οδοιπορία, ιερή αποδημία, θαλασσοπορία, ταξίδι,¹ εξερεύνηση, περιήγηση, είτε με την αρχική σημασία του όρου² (ξενάγηση, γεωγραφική περιγραφή), είτε με τη σημερινή, τέλος κρουαζιέρα, λέξεις όλες αυτές που σηματοδοτούν την ανάγκη του ανθρώπου, από τα πολύ πρώιμα χρόνια ως τις μέρες μας, για κίνηση, για μετακίνηση, με ποικίλα κάθε φορά κίνητρα. Εξωτερικά ή εσωτερικά, ή και τα δυο ταυτόχρονα. Βιοτικές, πνευματικές και ψυχικές ανάγκες, ακόμα ψυχαγωγικές επιδιώξεις, θα παρακινήσουν τα άτομα ανά τους αιώνες να αναζητήσουν «αλλού» την εκπλήρωση των αιτημάτων τους, την ικανοποίηση των επιθυμιών τους.³

Ήδη από την αρχαιότητα θαλασσοπόροι διασχίζουν θάλασσες και περιπλέουν άγνωστες χώρες σε αναζήτηση καλύτερης μοίρας ή στέλνονται επί τούτου για να ανακαλύψουν νέες περιοχές. Το εμπόριο, ο αποικισμός –που στην περίπτωση των Ελλήνων

αποτελεί ξεχωριστό φαινόμενο με το πλήθος των νέων πόλεων που ίδρυσαν από τον 8ο ως τον 3ο αιώνα π. Χ. στα παράλια της Μεσογείου, της Προποντίδας και του Εύξεινου Πόντου, όπου και πάλι πολύ πολύ αργότερα, στον 18ο αιώνα, θα ταξιδέψουν έλληνες εμπορευόμενοι–, η μετανάστευση, τέλος, δίνουν λύσεις στα βιοτικά προβλήματα των πολλών. Έχουμε να κάνουμε εδώ με μαζικές αποδημίες και ως εκ τούτου με πλοία που καλούνται να ανταποκριθούν σε αυτήν τη ζήτηση. Παράλληλα, η «έφεση του ειδέναι», θα ωθήσει πολλά ανήσυχια πνεύματα να ξενιτευθούν για μικρότερα ή μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα. Τους Έλληνες προς Ανατολάς· την Αίγυπτο ή τις ανατολικές χώρες Φοινίκη, Βαβυλωνία, Περσία θα επισκεφτούν σοφοί και λόγιοι όπως ο Θαλής ο Μιλήσιος, ο Σόλων, αργότερα, τον 5ο αιώνα, ο ιστοριογράφος Ηρόδοτος, πολύ πιθανόν ο Πλάτων. Θα ωθήσουν επίσης τους Ρωμαίους προς την Ελλάδα, με στόχο την τελείωση της αγωγής των νέων.

1. ταξίδιον, υποκορ. του τάξις, (εκ του ταξι-ίδιον), την στρατείαν ή την σπράτευσιν οι Βυζαντινοί ταξίδιον έλεγαν καθά και εις το εις πόλεμον ιέναι ταξιδεύειν, «ά παραλαβούσα η νυν επικρατούσα συνήθεια... επί πάσης απλώς πορείας τε και εκδημίας και ιδιαίτερον επί της θαλασσοπορίας τέθεικε» (Κοραΐς εις Ηλιόδ. σ. 296). Το δε τάξις σημαίνει σώμα στρατιωτικόν και στρατιωτικὴν παράταξιν ή στρατείαν.

2. περιήγσεις = το οδηγείν και εξηγεῖσθαι τα άξια σημειώσεως, πλήρης περιγραφή, την οποία παρέχουν οι οδηγοί, οι ξεναγοί [ξενάγηση]· γεωγραφική περιγραφή, η περιήγσεις της χώρας (Στράβων 403)· οι τας περιηγήσεις και τους περίπλους ποιοσάμενοι (Αθηνάιος 2781)· περιήγσεις γης γράφειν (Αριστειδης 1.226)· το γεωγραφικό ποίημα του Διονυσίου του Αλεξανδρείας εκαλείτο «Της οικουμένης περιήγσεις». Μνημονεύεται του «Κρίτωνος περιήγσεις των Συρακουσών» (Σουίδας) (Liddell-Scott). Ο Ζηκίδης το 1898 (α' έκδ. επνυξημ.) και το 1913 (β' έκδ.) διατηρεί τις αρχαίες σημασίες, δηλ. πλήρης περιγραφή, γεωγραφική περιγραφή, εξωτερικόν σχήμα.

3. Πθ. γενικά Loukia Droulia, «The Pilgrim Traffic in the Eastern Mediterranean», στον τόμο *Medieval Ships and the Birth of Technological Societies*, τ. Β' *The Mediterranean Area and European Integration*, εκδ. Christiane Villain-Gandossi, Salvino Busuttill, Paul Adam, Foundation for International Studies, University of Malta 1991, σ. 235-242, όπου γίνεται λόγος για τους προσκυνητές και τη μεταφορά τους στους Αγίους Τόπους.

Στη συνέχεια οι κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου και των Ρωμαίων διευρύνουν τον ως τότε γνωστό κόσμο προς Ανατολάς και προς Δυσμάς αντίστοιχα. Κατ' ακολουθία, η *rex romana* που ευνοεί τις μετακινήσεις με τη βελτίωση των οδικών αρτηριών και την εδραίωση, όσο το δυνατό, της ασφάλειας στα ταξίδια, συντελεί στον πολλαπλασιασμό όσων θέλουν να περιηγηθούν χάρη της επιστημονικής γνώσης –της ιστορικής, της γεωγραφικής–, να γνωρίσουν από κοντά ως αυτόπτες παρατηρητές τους τόπους, τα μνημεία, τους ανθρώπους και να συλλέξουν το σχετικό υλικό για τα ιστορικά γεγονότα. Τον Ηρόδοτο που είχε με χαλεπές συνθήκες και πολλούς κινδύνους περιέλθει επίσης τις ελληνικές αποικίες του Εύξεινου Πόντου, της Μεγάλης Ελλάδας, της Σικελίας, θεωρούμενος από τους μεταγενέστερους ως ο αρχαιότερος περιηγητής, ακολούθησαν και πολλοί άλλοι ιστοριογράφοι (ο Διόδωρος ο Σικελιώτης, 1ος αι. π.Χ., ο Μεγασθένης και ο Πολέμων ο Περιηγητής, στην αλεξανδρινή εποχή, και γεωγράφοι (ο Αρτεμίδωρος, 100 π.Χ. και ο Ισίδωρος ο Χαρακνός, 1ος αι. μ.Χ.). Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν για το έργο τους ο «φιλαπόδημος» γεωγράφος Πausανίας (Β' αι. μ.Χ.) με την «Περιήγησιν της Ελλάδος», πολύτιμο ταξιδιωτικό εγκόλπιό των περισσότερων περιηγητών από την Αναγέννηση και πέρα, καθώς και ο γεωγράφος Στράβων (65 π.Χ. - 23 μ.Χ.), ο οποίος εκτός από την Ελλάδα ταξίδεψε στη Δύση και την Ανατολή. Για το γεωγραφικό του έργο ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα ο Ναπολέων, αναθέτοντας μάλιστα σε διακεκριμένους λόγιους, ελληνιστές και επιστήμονες της εποχής –ανάμεσά τους και ο Αδαμάντιος Κοραής– να το μεταφράσουν στη γαλλική γλώσσα.

Στους ρωμαϊκούς χρόνους, όπως έχει επισημανθεί, χερσαίοι και θαλάσσιοι δρόμοι καλύπτουν τις

ανάγκες του εκτεταμένου κράτους για να εξυπηρετηθεί ο διοικητικός μηχανισμός, το εμπόριο με την Ανατολή και την ενδοχώρα και φυσικά οι μετακινήσεις των στρατιωτικών τμημάτων. Τους ίδιους αυτούς δρόμους θα χρησιμοποιήσουν και οι προσκυνητές κατά τις ιερές τους αποδημίες, καθοδηγούμενοι από τους ρωμαϊκούς καταλόγους σταθμών και αποστάσεων και, όσον αφορά στους Άγιους Τόπους, βασίζόμενοι στις τοπωνυμικές αναφορές που περιείχε η Βίβλος. Φαινόμενο γνωστό από την πρώιμη αρχαιότητα, οι αποδημίες σε τόπους λατρείας συνεχίζονται με την εμφάνιση του χριστιανισμού και, μάλιστα, πολλαπλασιάζονται σημαντικά με την τελική του επικράτηση στον 4ο αιώνα. Το μαρτύριο του Ιησού στα Ιεροσόλυμα θα καταστήσει με τον καιρό την ιερή αυτή πόλη των Εβραίων το σημαντικότερο προσκύνημα των χριστιανών. Εκτός από τους Άγιους Τόπους, κάτι ανάλογο θα ισχύσει για τις μοναστικές κοινότητες που ιδρύθηκαν στις γύρω περιοχές (Μεσοποταμία, Υπεριορδανία, Σινά, κ.λπ.), ακόμα και για τους ασκητές στην έρημο.⁴ Στη συνείδηση των προσκυνητών η επίγειος Ιερουσαλήμ ταυτίζεται με την ουράνιο (*Jérusalem céleste*)· μόνο που θέλοντας να της προσδώσουν τη λάμψη που της ταιριάζει, σπεύδουν να εγκλωβίσουν το πνευματικό της μήνυμα στην ύλη. Από εκεί και πέρα η λατρεία του Ιησού, για όσους θέλησαν «να βαδίσουν στα βήματά του», να αισθανθούν κατά κάποιο τρόπο «κοντά του», μεταφράζεται σε ανοικοδομήσεις πολυτελών κτιρίων και ναών με πολύτιμα στολίσματα και ακόμα στην αναζήτηση και απόκτηση των υλικών ιχνών που άφησε στο πέρασμά του ο Σωτήρας. Το ίδιο συμβαίνει κατόπιν και με τους άλλους μάρτυρες της χριστιανικής πίστης. Τα άγια λείψανά τους –ολόκληρα στην αρχή, τμήματά τους αργότερα όταν η ζήτηση θα αυξηθεί– φορτισμένα με θαυματουργικές και ιαματι-

4. Για την πρώιμη Βυζαντινή περίοδο βλ. Χριστίνα Γ. Αγγελίδη, «Εμπορικοί και αγιολογικοί δρόμοι (4ος-7ος αι.). Οι μεταμορφώσεις της ταξιδιωτικής αφήγησης», στον τόμο *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση*, ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1989, σ. 679 και *passim*.

κές ιδιότητες γίνονται περιζήτητα ενώ, παράλληλα, οι τόποι μαρτυρίου ή ταφής τους καθιερώνονται ως λατρευτικοί χώροι όπου συρρέουν οι πιστοί.⁵

Η αγία Ελένη με το παράδειγμά της και η ανέγερση της βασιλικής του Παναγίου Τάφου από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο εγκαινιάζουν από νωρίς το δρομολόγιο προς τους Άγιους Τόπους. Οι ιστορικές συνθήκες που επικρατούν στην περιοχή καθορίζουν κάθε φορά το ρεύμα των προσκυνητών. Αν, λόγω χάρη, οι επιδρομές των Σαρακηνών κατά κανόνα το αναστέλλουν, άλλοι παράγοντες –το προστατευτικό ενδιαφέρον του Καρλομάγνου, η διάνοιξη χερσαίου δρόμου που οφείλεται στον εκχριστιανισμό των Ούγγρων και πιο πολύ ακόμα οι Σταυροφορίες– διευκολύνουν την πρόσβαση, τονώνουν τον ενθουσιασμό και αυξάνουν τη ροή προς την Ιερουσαλήμ. Ροή, που ως τις μέρες μας εν πολλοίς συνεχίζεται, φανερώνοντας έτσι πόσο βαθειά είναι ριζωμένη στη νοοτροπία των ανθρώπων η αποδημία, ώστε να αποτελεί και σήμερα πολιτισμικό γεγονός.

Η μετάβαση στους Άγιους Τόπους δεν εμπόδιζε ορισμένους, μεμονωμένους ας τους χαρακτηρίσουμε, δυτικούς προσκυνητές να επιδείξουν ταυτόχρονα μια ευρύτερη φιλοπεριεργεία για τη φημισμένη Βυζαντινή αυτοκρατορία. Οδηγούν τότε, κατά την επιστροφή τους, τα βήματά τους προς την Κωνσταντινούπολη ή άλλες γνωστές από την εκκλησιαστική ιστορία βυζαντινές πόλεις.⁶ Στο Βυζάντιο, επίσης,

εκτός από την περίπτωση των προσκυνητών στους Άγιους Τόπους ή των μοναχών, ιδιαίτερα των ταπεινών, που περιπλανώνται στα διάφορα μοναστήρια της αυτοκρατορίας,⁷ θα μπορούσε κανείς να διαπιστώσει για αρκετούς αιώνες μια σπανιότητα εκούσιας μετακίνησης ή, τουλάχιστον, μια έλλειψη σχετικών κειμένων που να την περιγράφουν.⁸ Αναφέρονται βέβαια κρατικές αποστολές, αναγκαστικά ταξίδια λόγω εξοριών, συνήθως ανωτέρων κρατικών υπαλλήλων ή εκκλησιαστικών λειτουργών, χωρίς όμως να υπάρχει μεγάλη έφεση για περιγραφικά κείμενα των μετακινήσεών τους. Οι σπάνιες «ταξιδιωτικές επιστολές» που έχουν διασωθεί, πυκνώνουν ως είδος μόλις στο πρώτο μισό του 14ου αι. και αφορούν ως επί το πλείστον σε περιπτώσεις όπως αυτές που αναφέρθηκαν ήδη.⁹

Το σκηνικό μοιάζει να αλλάζει ριζικά μετά τις τραυματικές εμπειρίες των Σταυροφοριών και την πρώτη άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204. Αναπτύσσεται τότε μια γενικότερη κινητικότητα και με τον καιρό μια έντονη διπλωματική κίνηση με τη Δύση· συνακόλουθα ξαναζωντανεύουν τα ενδιαφέροντα για την ιστορία και τη γεωγραφία. Παρουσιάζονται επίσης περιγραφικά και ταξιδιωτικά κείμενα. Ο Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων, τον 15ο αιώνα θα ασχοληθεί με τη «χωρογραφία της Θεσσαλίας», τη «Διαγραφή απάσης της Πελοποννήσου, παραλείου τε και μεσογείου» και με το να επιφέρει διορθώσεις στον Στράβωνα (*Διόρθωσις ενίων των ουκ ορθώς*

5. P. A. Sigal, *Les marchands de Dieu. Pèlerinages et pèlerins au Moyen Age*, Παρίσι 1974, σ. 25-33.

6. Edwald Kislinger, «Sightseeing in the Byzantine Empire», *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*, επιμ. Ν. Γ. Μοσχονάς, Κεντρον Βυζαντινών Ερευνών/ΕΙΕ, Αθήνα 1993, σ. 464, όπου γίνεται λόγος για τον άγγλο μοναχό Willibald, που αναφέρεται στον ναό της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου στη Νίκαια και για τον αυτοκράτορα Καρλομάγνο που επισκέφτηκε το πολυτελές παλάτι στη Βασιλεύουσα.

7. Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη, «Για τον κοινωνικό καταμερισμό των ταξιδιών των αγίων της πρώτης εικονομαχικής περιόδου (717-815)», *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*, ό.π., σ. 497-509.

8. Βλ. γενικά Α. Καπόζηλος, «Ταξιδιωτικές περιγραφές και εντυπώσεις σε επιστολογραφικά κείμενα», *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*, ό.π., σ. 511-541. Πβ. επίσης, Edwald Kislinger, «Sightseeing in the Byzantine Empire», ό.π., σ. 465.

9. Αυτ.

υπό Στράβωνος λεγομένων).¹⁰ Προοιωνίζεται πλέον το πνεύμα της Αναγέννησης. Άλλωστε δεν θεωρείται ο Μυστράς ένα κέντρο ελληνικής Αναγέννησης «στα ίχνη της ιταλικής Αναγέννησης»;¹¹

Από εδώ και πέρα μπορεί να γίνει πιο συστηματικά λόγος και για ελληνικά περιηγητικά κείμενα, είτε πρόκειται για τα γνωστά «Προσκυνητάρια», τις περιγραφές ιερών μονών και τόπων που αποτελούσαν προσφιλή αναγνώσματα των πιστών, είτε για ταξιδιωτικές αφηγήσεις στις οποίες είναι συχνά εμφανή τα νέα ενδιαφέροντα και η φιλοπεριέργεια των συντακτών τους. Με τη διαφορά ότι τα περισσότερα από αυτά τα κείμενα παρέμειναν ανέκδοτα και είτε κυκλοφόρησαν μόνο σε χειρόγραφη μορφή, είτε εκδόθηκαν σε ξένες μεταφράσεις, φανερώνοντας προφανώς την έλλειψη ειδικού ενδιαφέροντος εκ μέρους του ελληνικού αναγνωστικού κοινού της εποχής.¹²

Αλλά, ας σταθούμε λίγο ακόμα στη μαζική μετακίνηση των προσκυνητών. Στο πέρασμα του χρόνου παρατηρούνται διαφοροποιήσεις στο στίγμα του προσκυνηματικού κινήματος, καθώς τα κίνητρά του παίρνουν και άλλες μορφές. Έτσι, σε όσους η *Sacra peregrinatio* αποτελούσε έκφραση μοναστικής και ασκητικής ζωής, διατηρώντας πάντα τον συμβολισμό του «να κερδηθεί η βασιλεία των ουρανών», έρχονται να προστεθούν από αρκετά νωρίς εκείνοι που αναζητούν μέσα από τη “φυγή” αυτή να βρουν τις απαντήσεις στα προβλήματά τους· κάποια ανεξαρτητοποίηση από τη μεσαιωνική κατεστημένη τάξη, εντέ-

λει, χωρίς αυτό να έχει γίνει πράξη συνειδητή, μια επιδίωξη για αλλαγή, ακόμα-ακόμα και για αναψυχή. Πολύ συχνά όλοι αυτοί δεν ξεκινούν μόνοι. Φίλοι, συγγενείς και, στην περίπτωση των ευγενών, αυλικόι και υπηρέτες συνοδεύουν όσους αποφάσισαν να ακολουθήσουν «τον δρόμο των τολμηρών», όπως τον απεκάλεσε τον 9ο αι. ο φιλόσοφος-θεολόγος Αλκουίνος.¹³ Ο συγχρωτισμός αυτός με τις όποιες φθοροποιές του συνέπειες σπληνεύεται από νωρίς από τους Πατέρες της Εκκλησίας και αργότερα από τον Έρασμο και την Καθολική Εκκλησία, η οποία είχε ωστόσο χρησιμοποιήσει την αποδημία για την απομάκρυνση των ταραχοποιών στοιχείων ή ακόμα και ως τιμωρία.

Με τον καιρό η αποδημία χάνει τον εσχατολογικό της χαρακτήρα –ταξίδι χωρίςπισωγύρισμα–, η επιστροφή παίρνει την ίδια βαρύτητα με το ξεκίνημα. Το ίδιο και η διάρκεια. Έτσι, τα τακτά δρομολόγια, το προκαθορισμένο, όσο γίνεται πρόγραμμα του ταξιδιού, απηχεί τις νέες ζητήσεις, τώρα που «η απέραντη αδιαφορία στον χρόνο» του μεσαιωνικού ανθρώπου μεταβάλλεται. Η διακίνηση των επιβατών, γρήγορα εξελίσσεται τότε σε κερδοφόρα επιχείρηση. Διάφορες παράλιες μεσογειακές πόλεις που μοιράζονταν τις ευθύνες αυτές θα παραμεριστούν από τη Μασσαλία και τη Βενετία. Με την οικονομική της διορατικότητα, την επιτυχημένη ναυτιλιακή της πολιτική και τους λεπτούς της διπλωματικούς χειρισμούς προς όφελος του διαμετακομιστικού της εμπορίου η Γαληνοτάτη Δημοκρατία θα επι-

10. Γ. Ι. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάδα ή Ελληνικόν Θέατρον*, έκδ. Γ. Π. Κρέμου, Αθήνα 1872, σ. 45-46.

11. Vassilis Panayotopoulos, «La culture du mûrier en Grèce. L' exemple de Mistra (XIIIe-XIXe siècles)» στον τόμο *Cultural and Commercial Exchanges between the Orient and the Greek World*, Αθήνα 1991, σ. 35.

12. Για το θέμα του ελληνικού περιηγητισμού στους αιώνες μετά την Οθωμανική κατάκτηση, βλ. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ελληνικά περιηγητικά κείμενα (16ος-19ος αι.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 6 (2000), 155-180 επίσης, Αννίτα Π. Παναρέτου, *Ελληνική ταξιδιωτική λογοτεχνία. Η μακρά πορεία των απarchών ως τον 19ο αιώνα*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1995, 5 τ., όπου ανθολογούνται οι αφηγήσεις και προτάσσονται εισαγωγικά κείμενα. Ο τ. Α' αναφέρεται στην περίοδο ως τον 19ο αιώνα.

13. Βλ. παράθεμα του L. Lalanne, *Les pèlerinages en Terre Sainte avant les Croisades*, Παρίσι 1845, σ. 10.

τύχει να αποκτήσει τον έλεγχο των θαλασσίων μεταφορών στη Μεσόγειο· στο πλαίσιο αυτό η διακίνηση των προσκυνητών αυτονομείται σταδιακά καθώς για τη μεταφορά τους κίζονται ξεχωριστές γαλέρες. Η κατάσταση αυτή διατηρείται ως βαθειά μέσα στον 16ο αιώνα, όταν τα πράγματα θα αντιστραφούν υπέρ της Μασσαλίας που «διέθετε», σύμφωνα με τις πληροφορίες ενός περιηγητή, «μικρά, ελαφρά και ευέλικτα πλοία, έναντι των μεγάλων, βαρειών και κακο-ναυπηγημένων βενετσιάνικων σκαφών».¹⁴ Αυτά βέβαια ώσπου να κάνει τη δυναμική της εμφάνιση στην περιοχή η Αγγλία, διεκδικώντας μερίδιο από την επικερδή αυτή οικονομική δραστηριότητα.

Από την Αναγέννηση και πέρα το περιηγητικό σκηνικό αλλάζει. Αλλάζει ριζικά γιατί διευρύνονται τα ενδιαφέροντα προς πολλές κατευθύνσεις. Εμφανίζεται τώρα στο Λεβάντε ο μοναχικός ταξιδιώτης: ο φιλοπερίεργος άνθρωπος της Αναγέννησης που ενδιαφέρεται για την κλασική αρχαιότητα –πρωτοπόρος στην αρχαιολογική παρατήρηση, τουλάχιστον κατά έναν αιώνα, θεωρείται ο Κυριακός ο Αγκωνίτης (Cyriaco d' Ancona)–, αλλά και εκείνος που, αφού ξεπεραστεί ο αρχικός φόβος της Δύσης έναντι του οθωμανικού κινδύνου, έχει την περιέργεια να γνωρίσει από κοντά την περιλάμπρη πρωτεύουσα της νέας δυναμικής αυτοκρατορίας, της οθωμανικής, με τα νέα ήθη και έθιμα, τη νέα θρησκεία, τη νέα διοικητική δομή. Ακόμα ο έμπορος, αυτός που προσπαθεί να διατηρήσει τα κεκτημένα προνόμια τα οποία του είχε παραχωρήσει η Βυζαντινή αυτοκρατορία –οι εμποροναυτικές δυνάμεις της παλικής χερσονήσου στην προκειμένη περίπτωση, γι' αυτό και Ιταλοί είναι εκείνοι που δίνουν τις πρώτες περιγραφές της οθωμανικής πρωτεύουσας–, και εκείνος που αναζητεί νέες αγορές, ιδιαίτερα όταν ο ενδοευρωπαϊκός ανταγωνισμός μεταφέρεται στον χώρο της Ανατολικής

Μεσογείου. Είναι επίσης ο διπλωματικός υπάλληλος, εκπρόσωπος της χώρας του όταν πια αναπτύσσονται επίσημα οι σχέσεις με την Οθωμανική αυτοκρατορία, ο ιεραπόστολος, που και αυτός εκφράζει τις ενδοχριστιανικές έριδες στον ευρωπαϊκό χώρο και τις προσπάθειες προσπλυτισμού στην «αληθινή θρησκεία» (δεν αναφερόμαστε εδώ σε εκχριστιανισμό των μωαμεθανών που απαγορευόταν από την οθωμανική εξουσία, αλλά για τον εκλατινισμό των «άπιστων σχισματικών» που θεωρούντο οι ορθόδοξοι), ο λόγιος «πράκτορας» που επιδίδεται στο κυνήγι των χειρόγραφων κωδίκων της κλασικής γραμματείας ή των θεολογικών έργων και στη συλλογή κάθε είδους πολύτιμων κειμηλίων και λειψάνων της αρχαιότητας για τον εμπλουτισμό των ιδιωτικών συλλογών που συγκέντρωναν οι βασιλείς και οι κοσμικοί ή εκκλησιαστικοί άρχοντες της Δύσης ή και της Ρωσίας· ακόμα, ο ερευνητής φυσιοδίφης, ο χαρτογράφος μηχανικός που πραγματοποιεί παραγγελίες ηγεμόνων, ο στρατιωτικός, ο ναυτικός, ο αιχμάλωτος, ο κάθε περιπλανώμενος τυχοδιώκτης, καθώς και ο γεωγράφος που μελετά τον χώρο και επιζητεί να καταστρώσει τους χάρτες του από αυτοψία, ο αρχαιολόγος, τέλος ο μελαγχολικός άνθρωπος του 18ου αιώνα και ο ρομαντικός του 19ου που αναζητούν διέξοδο στα υπαρξιακά τους προβλήματα, όλοι αυτοί και άλλοι ακόμα που άφησαν –ή και δεν άφησαν– γραπτά ίχνη από το πέρασμά τους.

Ίχνη που καταγράφονται αρχικά στα ποικίλα Οδοιπορικά (Itineraria), τους καταλόγους σταθμών και αποστάσεων, τους ναυτικούς χάρτες-πορτολάνους, τα νησολόγια, γνωστά ως ιζολάρια, τους άτλαντες, που κάνουν την εμφάνισή τους προς χρήση των ταξιδευτών. Παράλληλα εμφανίζονται ταξιδιωτικές εντυπώσεις, χρονικά, αναμνήσεις, αφηγήσεις –πραγματικές ή φανταστικές–, τα παλαιότερα σε ποι-

14. *Voyage de Sieur de Stockhove, fait es années 1630, 1631, 1632, 1633*, Βρυξέλλες 1643, σ. 25.

ητικό λόγο και στη συνέχεια κατά κανόνα πεζά, καθώς και συλλογές αλληλογραφίας, που όλα αυτά συχνά μεταφράζονται σε άλλες γλώσσες, επανεκδίδονται και διαβάζονται με ενδιαφέρον. Τούτο, βέβαια δεν ισχύει πάντοτε: πολλά κείμενα έμειναν για χρόνια ανέκδοτα και ακόμα υπάρχει πλήθος σε χειρόγραφη μορφή.

Το περιεχόμενο των περιηγητικών αφηγήσεων παραλλάσσει, καθώς αλλάζουν και τα ενδιαφέροντα. Ιδιαίτερα από την εποχή που ο άνθρωπος της Δύσης απομακρύνεται από τον παραδοσιακό δεσμό του με τη θρησκεία και ανακαλύπτει την κοσμική όψη του παρελθόντος, αναζητώντας τότε τις ανθρώπινες καταβολές του. Το ταξίδι του δίνει αυτήν τη δυνατότητα. Του προσφέρει δηλαδή τα αναγκαία στοιχεία σύγκρισης μέσα από την επαφή με τις πρωτόγονες ή λιγότερο εξελιγμένες κοινωνίες. Η εποχή, μιλάμε κυρίως για τον 18ο αιώνα, απαιτεί τότε να εμπλουτίζονται τα ταξιδιωτικά κείμενα με νέου είδους πληροφορία: όχι πια εξωτερικές και επιφανειακές περιγραφές για λόγους εντυπωσιασμού ή έρευνες αποκλειστικές για τη χλωρίδα, την πανίδα, ή τα μεταλλεύματα. Ο άνθρωπος σε σχέση με το φυσικό του περιβάλλον, η κοινωνική του ζωή, ο συναισθηματικός του κόσμος, αυτά είναι τα θέματα που ερευνώνται πλέον με στόχο «να αποκατασταθούν οι σепτοί δεσμοί της παγκόσμιας κοινότητας», σύμφωνα με τις προωθημένες σκέψεις του γάλλου επιστήμονα J.-M. Degerando.¹⁵ Μέσα σ' αυτό το πνεύμα, λοιπόν, τα ταξιδιωτικά κείμενα, μπορεί να αντιμετωπιστούν και ως πρώιμες μελέτες μεθοδικής παρατήρησης των ανθρωπολογικών, των εθνολογικών, οικονομικών

και κοινωνικών φαινομένων οι οποίες συνετέλεσαν με τον καιρό στη γένεση των νέων επιστημών του ανθρώπου. Επιστήμες οι οποίες όπως γνωρίζουμε, μπόλιασαν με τη σειρά τους τη νέα ιστορική επιστήμη και τις μεθόδους της. Είναι επίσης φανερό ότι η λογοτεχνία αυτή επηρέασε βαθιά την εξέλιξη των ιδεών και, όπως έχει συχνά διαπιστωθεί, συντέλεσε στη διαμόρφωση του φιλοσοφικού πνεύματος και τη διάδοση των Φώτων.¹⁶ Τέλος, ας αναφερθεί ότι πολλοί από τους αρθρογράφους της Εγκυκλοπαίδειας του Diderot έχουν αντλήσει τις πληροφορίες τους από τους περιηγητές, ανεξάρτητα αν είχαν ή όχι τη δυνατότητα να ελέγξουν την ακρίβεια των αφηγήσεών τους για τους μακρινούς τόπους.

Παράλληλα, τα ταξιδιωτικά κείμενα των περασμένων αιώνων αποτέλεσαν λογοτεχνικό είδος που, πέρα από τη μορφή και το ύφος τους, μελετήθηκαν επιστημονικά στα πρόσφατα χρόνια, όχι μόνο ως πολύτιμη πηγή ιστορίας, αλλά στο πλαίσιο της συγκριτικής λογοτεχνίας ως κείμενα-μάρτυρες για την αυτοσυνειδησία, για τη γνωριμία του «εγώ» μέσα από τη γνωριμία του «άλλου». Μέσα δηλαδή από την πορεία προς την πολιτισμική και γεωγραφική ενότητα που ονομάτισε ο δυτικός άνθρωπος «Ανατολή» «Orient», με όλη την πλούσια σημασιολογική φόρτιση του όρου: το σημείο που αναφαίνεται, ανατέλλει ο ήλιος –φως, και μεταφορικά πορεία προς το φως, προς τη γνώση, προς τη σωστή κατεύθυνση, προσανατολισμός– το ίδιο και στις λατινογενείς γλώσσες από το λατινικό ρήμα *oriri* προβάλλω, εγείρομαι, ανατέλλω, orientation. Η Ανατολή τότε ενσαρκώνει την απέναντι όχθη, τον «άλλο», έτσι όπως προσπαθεί να τον

15. Βλ. αναφορά στον τόμο *Aux origines de l' Anthropologie française. Les Mémoires de la Société des Observateurs de l'homme en l'an VIII*, εκδ. Jean Copans, Jean Jamin, Παρίσι [1978], σ. 132.

16. Η Michèle Duchet (*Anthropologie et Histoire au siècle des lumières*, Flammarion 1971, κεφάλαιο II «L' information: De la Littérature des voyages aux Mémoires d' administration») αναζητεί τις πηγές ενημέρωσης των «φιλοσόφων» όχι μόνο στα ταξιδιωτικά βιβλία που περιείχαν οι βιβλιοθήκες τους, αλλά και σε πλήθος γραπτού υλικού –ανέκδοτα ημερολόγια, αλληλογραφίες, άρθρα εφημερίδων, και διοικητικά υπομνήματα– που αποτελούσαν ισάξιες, αλλά ακαταλόγογράφτες εν πολλοίς για τον σκοπό αυτό πηγές.

καταλάβει ο ταξιδευτής και μέσα από αυτήν τη γνωριμία να φτάσει στην αυτογνωσία του. Θέμα στενά συνδεδεμένο με την ταξιδιωτική λογοτεχνία, είτε πρόκειται για περιπλάνηση πραγματική, είτε για αφήγηση φανταστική, είτε ακόμα για ταξίδι «μεταφορικό» υπό το κάλυμα μιας εξιστόρησης, το ταξιδιωτικό κείμενο θεωρείται επίσης είδος αυτοβιογραφικό.

Κλείνοντας, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι τα ποικίλα αυτά ταξίδια ανά τους αιώνες δεν έγιναν κάτω από εύκολες και «ειδυλλιακές» συνθήκες. Αντίθετα, μάλιστα. Ας ξαναθυμηθούμε τα λόγια του Αλκουίνου σχετικά με τον «Δρόμο των τολμηρών», τις μεγάλες δυσκολίες και τα ρίσκα που είχαν να αντιμετωπίσουν οι ταξιδιώτες στη διαδρομή τους: τις δύσβατες δηλαδή και επικίνδυνες από τους ληστές χερσαίες διαδρομές και κατά κύριο λόγο τους θαλασσοταραγμένους πλόες στη Μεσόγειο. Στη nostra mare των Ρωμαίων, τη βυζαντινή θάλασσα του Ιουστινιανού με τον ισχυρό στόλο που είχε αναπτύξει για τη χιμαιρική «ανακατάκτηση του αρχαίου ρωμαϊκού κόσμου»,¹⁷ και για τον έλεγχο της ναυσιπλοΐας και του εμπορίου. Τη θάλασσα που διεκδίκησαν στη συνέχεια από την απόλυτη βυζαντινή υπεροχή οι σλαβικοί στολίσκοι, οι αραβικοί στόλοι κατόπιν, οι βενετσιάνικοι, οι οθωμανικοί εντέλει, ώσπου στους κατοπινούς αιώνες να καταστήσουν αισθητή την παρουσία τους οι στόλοι των δυτικών χωρών. Συνακόλουθα δεν λείπουν και εκείνοι των ποικίλων μουσουλμάνων και χριστιανών κουρσάρων και των πειρατών. Δραστηριότητα ληστρική που εμφανίζεται

ήδη από την αρχαιότητα, –γνωστή είναι η περιπέτεια του Διόνυσου με τους Τυρρηνούς πειρατές, του Πλάτωνα που πουλήθηκε ως δούλος από τους πειρατές που τον είχαν συλλάβει– η πειρατεία, ενδημικό φαινόμενο στη Μεσόγειο, δρούσε ποικιλότροπα: στην παρανομία, σε συνεργασία με κρατικές δυνάμεις ή ακόμα και επικορηγούμενη από αυτές. Αλλά αυτή είναι μια άλλη ενδιαφέρουσα ιστορία που θα μπορούσε να αποτελέσει τη θεματική ενός νέου συναφούς κύκλου ομιλιών.

Στο μεταξύ ο μοναχικός ταξιδιώτης, ο homo viator, θα συνεχίσει και θα συνεχίζει τις διαδρομές του. Ωστόσο, το σκηνικό θα αλλάξει και πάλι στα τέλη περίπου του 19ου αιώνα, όταν στο πνεύμα των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων της εποχής θα αρχίσουν να πραγματοποιούνται τα «δημοκρατικά» ταξίδια που εντάσσονται στο πλαίσιο του ομαδικού τουρισμού. Οραματιστής τους, αλλά και επιχειρηματίας, ο βαπτιστής κληρικός Thomas Cook είναι εκείνος που, στη δεκαετία του 1840, πρωτοοργάνωσε και προήγαγε τον ομαδικό τουρισμό, διευρύνοντας ταυτόχρονα την τυπολογία του ταξιδιού. Η περιήγηση αποκτά τότε μια νέα αξία, την τέρψη. Πάντως αυτό το ορμητικό και βιαστικό ρεύμα, αυτές «οι άγριες ορδές του φοβερού Cook» που πλημμύρισαν την Ανατολή δημιούργησαν συχνά αντιδράσεις σε όσους ζητούσαν περισσότερο χρόνο για να απολαύσουν την περιήγησή τους. Να μην συγκαταλέγονται δηλαδή «σ' εκείνους που κοιτάζουν χωρίς πραγματικά να βλέπουν».¹⁸

17. Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Παρίσι 1966, σ. 9.

18. Βλ. σχετικά Loukia Droulia, «De la périégèse individuelle au tourisme de masse», στον τόμο *Vers l' Orient par la Grèce, avec Nerval et d' autres voyageurs*, εκδ. Λουκία Δρούλια και Βάσω Μέντζου, Παρίσι, Klincksieck, 1993, σ. 105-113.